

RAZVOJ TEORIJSKOG KONCEPTA POJMA AGRESIJE (reprint)

/ DEVELOPMENT OF THE THEORETICAL FRAMEWORK OF THE CONCEPT OF AGGRESSION (reprint)

Duška Blažević (1920. – 1981.)

Bolje razumijevanje agresije oduvijek je bio izazov, i za one koji su svoj interes usmjerili prema ponašanju skupina i one koji su ga usmjerili prema ponašanju pojedinca. Kao u mnogim drugim područjima, i u području agresije senzibilnost umjetnika pokazala se hitrijom od senzibilnosti istraživača znanstvenika. Umjetnici su, naime, davno osjetili da ljudi nisu onakvi kakvima se čine, nego onakvi kakvima se čine, i još drukčiji. Otkriće nesvjesnoga otvorilo je mogućnosti da se pokuša vidjeti ta ljudska mnogostrukost. Ako ljudsku stalnu preobrazbu promatramo s aspekta agresivnosti, možda je dobro pokušati informirati se kako je psihoanaliza razvila razumijevanje agresije.

Članak *Razvoj teorijskog koncepta pojma agresije* izašao je u *Zborniku radova Seminara o agresiji* održanog u Beogradu od 23. do 24. ožujka 1979. godine i u izdanju „Documenta“ Medicinskog sektora Galenike, od stranice 19. do 25. (sic!) – čini se duljim nego što doista jest zbog tuđeg „upada“ u autoričin tekst (bilješke prikazivača i prepisivača D. P.).

Prirodno je da je Freud (1) nastojao razumjeti agresiju. U početku svojih otkrića povezao ju je sa seksualnim nagonom, smatrajući da se agresivni element seksualnog nagona pojavljuje u odnosu na objekt. Taj sadistički odnos prema objektu, prema najranijim Freudovim zapažanjima, imao je svoj izvor u libidnom impulsu, odnosno u frustraciji libidnog impulsa. Prema tome, u najranijim radovima Freud tumači podrijetlo agresije kao odgovor na frustraciju libidnog nagona. Tu ideju Freud nikad nije potpuno napustio, premda je otvorio i druge mogućnosti rasprava o agresiji. Kasnije, kad je u erosu objedinio instinkte samoodržanja i libido, suprotstavio je erosu instinkt smrti. Sadržaj je instinkta smrti agresija. U svojem djelu *S onu stranu principa ugone* Freud je razradio manifestacije nagona, i erosa i tanatosa. Nagon smrti usmjeruje se prema van i manifestira u vidu destruktivnog impulsa koji postaje manifestnim. Ako već kronološkim redom objašnjavamo oblikovanje ideja o sudbini nagona kao biološkog fenomena, valja reći da je Freud već tada uočio da se nagon smrti i eros pojavljuju međusobno isprepleteni i ispremeštani. Tada još nije došao do pojma fuzije, koji nam pomaže da uočimo da se u funkciji ega oba nagona mogu fuzionirati, iako se u određenim okolnostima (halucinacije, psihoza) mogu javiti, ne u svojoj fuziji, nego upravo suprotno, u svojoj disperziji ili, kako je proces nazvan u stručnoj literaturi, u svojoj difuziji.

Što je Freud više razrađivao ego kao instancu ličnosti, to se više pokazivalo nedostatnim tumačenje fenomena agresije kao isključivog odgovora na frustraciju libida. Istražujući dalje, osim objašnjenja agresije kao manifestacije ega putem frustracije, Freud interpretira agresiju i kao fenomen nagonskog podrijetla. Uočava da instinkt smrti može iskorištavati i eros, što predstavlja sadističku komponentu u erosu, ali instinkt smrti može iskorištavati i vlastito pražnjenje u vidu agresije. Kad instinktivni impuls koji sadržava i eros i tanatos nije uspješno potisnut, libidni elementi pretvaraju se u simptome, a agresivni elementi izdvajaju se i manifestiraju osjećajem krivnje i destrukcijom. Ta osnovna Freudova tumačenja fenomena agresivnosti temelji su na kojima se provode sva daljnja istraživanja.

Hartmann (2), čiji su doprinosi poznavanju psihologije ega umnogome koncentrirani na mehanizme adaptacije, posvetio je mnogo pozornosti i problemu agresije.

Razmatrajući problem agresije, preuzeo je poznati „biološki“ model razmišljanja i tako prihvatio koncept agresije kao nagona. Otišao je i dalje u

tom modelu razmišljanja. U skladu s njim, razmotrio je problem cilja agresivnog nagona i objekta njegova cilja. Razmatrajući cilj, došao je do zaključka da jedini cilj nagona nije destrukcija objekta, nego da se u odnosu na cilj „razoriti“, „destruirati“, događaju i određene modifikacije. Najčešća modifikacija događa se putem fuzije s libidom te se, prema tome, objekt ne uništava. Sile adaptacije ne dopuštaju destrukciju – jer uništiti objekt znači ostati sam. Kateksija objekta uvijek je simultana: i libidna i agresivna.

Hartmann polazi od ideje da je u strukturnom kontekstu agresija u istoj poziciji kao i seksualnost: to nije funkcija ega, nego funkcija ida. Ta dva nagona razlikuju se u svojem doprinosu formiranja ega i superega. Hartmann se također priklanja danas već potvrđenom kliničkom iskustvu da energije obaju nagona mogu biti neutralizirane u službi ega i superega.

Ego se u odnosu na strukturni konflikt i identificira s ugroženim objektom i traži modifikaciju agresivnog nagona. Agresija pod utjecajem superega traži manje destruktivne objekte. Neutralizacija agresije dovodi do sublimacije, što agresiju svodi na to da se manifestira na socijalno primjeren način. Ako smo prema nekome agresivni, možemo s njim u okvirima kognitivnih ego-mogućnosti reducirati naše veze na socijalno prihvatljiv način, možemo se s njim potući ili možemo zaključiti da ćemo se povući s time da nikad s tom osobom ne progovorimo ni riječi. Poznato je da se objekt agresije sa živog bića može pomaknuti na stvari (razbije se ili uništi neki predmet).

Bitan je pomak u Hartmannovoj interpretaciji te u zajedničkim interpretacijama Hartmanna, Krisa i Löwensteina (3) u odnosu na prijašnja stajališta da oni internalizaciju agresije ne vide odmah kao destrukciju, nego ostavljaju mogućnost da ona bude neutralizirana. Neutralizirana agresija manifestira se kao energetski spremnik ega i superega. Prema tome, agresija je destruktivna i samouništavajuća samo u svojoj neneutraliziranoj formi. U neutraliziranom obliku sudjeluje u funkcijama ega i superega. Hartmann je optimističniji od Freuda; za njega je agresija u svojem pojavnom obliku manje destruktivna. Objekt se može prihvatiti ako se ne može tolerirati frustracija, što među ostalim znači ako se ne može prazniti agresija. Tamo gdje nema nikakvih modificiranih oblika agresije dolazi do pojave simptoma. Ne moći pokazati agresiju znači prolongirano ostati simbiotičan i odvajati se samo uz izrazit osjećaj krivnje – do autodestrukcije. Kapacitet neutralizacije agresije ovisi, naravno, o zrelosti ega.

E. Jacobson (4) u svojoj interpretaciji agresije također ostaje u okvirima biološkog koncepta. Njezin doprinos razumijevanju agresije svodi se na predobjektnu fazu ranog razvoja; a otuda i njezin doprinos razumijevanju depresije. Ona je razmatrala problem najranije kateksije koja se odnosi na *self*, a ne na ego, jer ego u prvim danima života praktički nema. Tek s uspostavom psihičkih struktura moguća je kateksija ega i superega. Iz toga bi proizlazilo, prema nazorima E. Jacobson, da se agresivni i libidni nagon u predobjektnoj fazi ponašaju kao odvojeni jer je za fuziju nagona potreban objekt. I ona se slaže s tim da će se fuzija libida i agresije u zdravoga malog djeteta dogoditi pod primatom libida.

Razmotrit ćemo i doprinos Anne Freud razumijevanju agresije. Ona je, kao što je poznato, autorica prvoga sistematiziranog koncepta mehanizama obrane, otkrića čije vrijednosti nisu ni do danas potpuno prepoznate. O njezinu doprinosu treba govoriti i zbog toga što su zapravo njezini uvidi u organizaciju ega omogućili Hartmannu da prouči svoj koncept adaptacije.

Mnoga pitanja mehanizama obrane Anna Freud (5) razumjela je u kontekstu agresije. Tako navodi da defanzivni proces ima dvostruku svrhu. Jedna mu je svrha da omogući gratifikaciju instinktivnih pulzija drugih osoba na nama, a druga da omogući barem kompromisno zadovoljenje vlastitih instinktivnih želja u relaciji sa samim sobom. Tako se, na primjer, osoba s autoritetom ne svađa zbog sebe, ali ta ista osoba s tim istim autoritetom svađat će se zbog drugoga. Agresivni impulsi usmjereni na primarne figure, tako dugo zabranjivani, ostali su samo parcijalno dopušteni pa su samo dijelom izbili na površinu u vidu akcije ega putem raznih oblika pomaka i projekcije, koji su kao mehanizmi obrane omogućeni funkcijom ega. Proučavajući ego, Anna Freud upozorila je na probleme agresije i popratne neugodne afekte u egu koji se pojavljuju kao reakcija na odnos ega i agresije u različitim vrstama i na različitim razinama obrana.

Posebno je vrijedan njezin doprinos pitanju identifikacije s agresorom koja je, prema njezinu mišljenju, preliminarna faza superega, ali i prijelazni oblik prema paranoji s druge strane.

U prvom slučaju, kad identifikacija s agresorom služi razvoju superega, ego se uspješno služi identifikacijom. U drugom slučaju, kad se razvija parano-

ična reakcija, ego je do iscrpljenja iskoristio projekciju svojeg identificiranog agresivnog objekta. Oni koji danas proučavaju razvoj teorije objektnih odnosa upravo po pitanju agresije oslanjaju se na koncept M. Klein (6) u odnosu na rani razvoj djeteta.

M. Klein povezala je probleme najranije formativne faze djeteta s dinamičkom instinkta smrti i agresije kao manifestnog sadržaja tog nagona. Ona je, osobito u ranoj fazi dječjeg razvoja, minimizirala ulogu okoline u pražnjenju i nagona smrti i nagona života. Prema M. Klein, agresija je prisutna kao unutarnja instinktivna snaga, kao inicijalni dinamički čimbenik koji se projicira na vanjski svijet. Tako beba nije senzitivna, ili ponajprije nije senzitivna na agresiju okoline, nego u vanjskom svijetu percipira svoju projiciranu i natrag reprojiciranu agresiju. Kao svaki instinkt, i instinkt smrti ima svoj objekt; taj je objekt dojka. Tako M. Klein, nakon Freudove očinski dominirajuće uloge u razvoju djeteta, otkriva putove unutarnjeg sadržaja odnosa majka-dijete. Majčinu ulogu M. Klein stavila je u okvire borbe između sila života i smrti, a tu borbu, kaotičnu i punu prijetnji, shvaćala je kao fundamentalni urođeni konflikt.

Instinkt smrti osnovni je izvor persekucije i svih oblika straha, smatra M. Klein. Njegova je aktivnost uočljiva u dječjoj fantaziji, ali ne samo u njoj. U klinici je općeprihvaćeno postojanje takvih fantazija, u kojima nuklearni sadržaj predstavljaju dobri i loši objekti. Govoreći o agresiji, loš objekt ustvari je introjicirana mržnja djetetove vlastite prirodene unutarnje destruktivnosti. Dajući mehanizmu projekcije fundamentalnu ulogu, M. Klein jedna je od onih koji objektu pridaju veliku vrijednost u razvoju ega. Time se približava Winnicottu, Ericksonu, Allportu i ostalima prema kojima agresija nije primarno id-reakcija, nego ego-reakcija čiji je cilj stjecanje bazične samosigurnosti tijekom života.

Prema M. Klein, prvi dječji strah ispunjen je objektom mržnje. Mrak, crna mreža, amorfn lik pauka, rečeno jezikom odrasloga, reprezentant je instinkta smrti čiji je cilj da organizam vrati u anorgansko stanje. Dijete nema potrebu projicirati ljubav kao sadržaj instinkta života jer ona nije prijeteća, prema mišljenju M. Klein. Ni M. Klein ne može zaobići svijet natjecatelja niti prijeteći odnos „oko za oko, zub za zub“. Uza svu svoju maštovitost, i ona u ljubavi primarno vidi da nije prijeteća, a vjerojatno objašnjenje dinamike ljubavi ima i druga polja razvoja. Prema M. Klein, instinkt smrti vraća se

projiciran, ali ovaj put ne više kao instinkt, nego kao loš objekt, odnosno kao loš objekt fantazije.

Sav taj razvoj usredotočen je u suvremenoj psihoanalizi na probleme veze između ranog razvoja i psihotičnog regresa te ostalih oblika razvojnih smetnji. To je polje iz kojeg psihoanalitička teorija i praksa traže nova objašnjenja. Ponovo se postavlja pitanje što se to događalo osobama koje su psihotične, socijalno obilježene kao kriminalci, koje su otvoreno ekscentrične u svojem ponašanju i žive u svijetu fantazije, koje piju i koje se drogiraju, koje su u osnovi hladne i slično. Winnicott (7), Fairbairn (8), Guntrip (9) i ostali u odnosu na problem agresije pružaju nove podatke, bez obzira na određene razlike u detaljima razrade razvoja ličnosti. Koncept primarne uloge objektnih odnosa u razvoju ličnosti povezuje te autore. Općenito se može reći da su objektna relacije u središtu pozornosti suvremene teorije i prakse psihoanalize. Za spomenute autore unutarnji loš objekt, čiji je sadržaj agresija, ponajprije je uzbuđujući i uznemirujući, ali njegov korijen ipak je frustrirajući i nezadovoljavajući objekt roditelja. Na primitivno-paranoidnom stupnju taj je objekt persekutor, a kasnije, na depresivnom stupnju, najraniji moralni egzekutor. Fairbairn taj interni loš objekt naziva antilibidnim egom koji je usmjeren protiv svih prirodnih potreba djeteta i koji je ustvari internaliziran autoritarni roditelj koji sve odnose reducira na svoju narcističku ulogu. Najveći pritisak lošeg objekta proizlazi iz činjenice, kako kaže Guntrip, da loši roditelji pobuđuju u djetetu potrebu za njima već samim time što su uz njega i što su njegovi roditelji. Kad tu potrebu za sobom probude u djetetu, odbijaju da mu se daju i predaju. Pod se tim pritiskom uzbuđujućeg i odbijajućeg lošeg unutarnjeg objekta slab dječji ego fragmentira. Dijete se identificira s odbijajućim roditeljem i agresivno je prema sebi. To znači da su sve njegove fantazije, misli i emocije o njemu samome ispunjene mržnjom, ali dijete teži i za ljubavlju kojom je bilo uzbuđeno i traži ostvarenje svojeg prava na nju.

Kako će ostali referenti govoriti i o problemu paranoidnosti, problem ranog razvoja bit će još bolje rasvijetljen. Mogu samo još reći da teoretičari koncepta objektnih odnosa ili niječu ili umanjuju značenje instinkta agresije i premještaju problem agresije na odnos *self*-ego-objekt. Moje je mišljenje da je pitanje agresije moguće proučavati u terminima nagona kao biološkog pojma, ali i u socijalnim primarno unutarnjim utjecajima te u terminima

koji su zasnovani na objektnim relacijama. Pitanje je koliko smo spremni na to. Možda nam to neće biti ni tako teško, jer iako možemo reći da je dosad veći broj autora pridonio razumijevanju problema agresije, bilo bi nedovoljno ustvrditi da oni najčešće nisu demantirali jedan drugoga, da su ostavljali mogućnosti za različite interpretacije, a svoju davali kao kreativan prilog cjelokupnom proučavanju problema agresije.

U vezi s takvim teorijskim referatima uvijek se postavlja pitanje čemu oni služe. Tu se pojavljuje staro pitanje odnosa teorije i prakse. O tom odnosu u kontekstu problema agresije pisala je u nas Lerotić (10) u svojem istraživačkom radu. Pokušat ću biti konkretna. Svakodnevno svjedočimo susretima svadljivih osoba, provokativnom ponašanju koje seže do nasilničkog, u ordinacijama vidimo patnje onih koji jedu previše, ali i onih koji ne jedu, simptome psihosomatskih reakcija, ljude pune mržnje i fantazija osvete, ljude prljave i aljkave i one pretjerano čiste i pedantne, pacijente odrasle u ozračju ispunjenom agresivnošću i one odrasle u ozračju obitelji u kojoj se nije izgovarala riječ *ne*, ali pasivna agresija iskazivala se na mnogo rafiniraniji način. Da bismo razumjeli sve te reakcije i da bismo ih mogli prihvatiti kad uđu u transfer i kontratransfer, među ostalim pojavljuje se potreba za poznavanjem podrijetla agresije te njezinih svjesnih i nesvjesnih manifestacija.

LITERATURA

1. Freud S. The Ego and the Id. S. E. Vol. 19; 1923.
2. Hartmann H. Essay on Ego Psychology. 4th Ed. New York: Inter. Univ. Press; 1976.
3. Hartmann H, Kris E, Löwenstein R. Notes on the Theory of Aggression, The Psychoanal. Study of Child. Vol. III.; 1939.
4. Jaconson E. The Self and the Ojject World. New York: Inter. Univ. Press; 1964.
5. Freud A. The Ego and the Mechanisms of Defense. 4th Ed. U: The Writings of A. Freud. New York: Inter. Univ. Press; 1973.
6. Klein M. Prema knjizi Segal H. Introduction to the Work of Melanie Klein. London: Heinemann Medical Books; 1964.
7. Winnicott D. De la pédiatrie à la Psychanalyse. Paris: Payot; 1971.
8. Fairbairn WR. An Object-Relations Theory of the Personality. New York: Basic Books; 1971.
9. Guntrip H. Psychoanalytic Theory, Therapy and the Self. New York: Basic Books; 1971.
10. Lerotić G. Manifestacije agresije i neuroza. U: Psihoterapija. Vol. 6. 1976;2:227.

PRISJEĆANJE, PONAVLJANJE I PRORADA

/ RECALL, REPETITION, AND PROCESSING

Dragan Pavelić

Neuropsihijatar, psihoanalitički psihoterapeut, Hrvatsko društvo za psihoanalitičku psihoterapiju

/ Neuropsychiatrist, psychoanalytical psychotherapist, Croatian Association for Psychoanalytical Psychotherapy

Dok smo se dogovarali kako obilježiti spomen na njezin život i na njezino djelo kako bismo se time iskupili za tolike zanemarene godišnjice smrti, ako i ne priznali cijeli nemar, posebno kad smo razmišljali čime pokojnu profesoricu predstaviti, svi smo mislili isto: nekim njezinim pismenim radom! A kako me zapade zadaća da se pobrinem oko izbora djela, zateče me misao da u pisanoj ostavštini ne tražim ono najbolje! (Koga bude zanimalo, taj će se u to njezino najbolje uputiti sam!)

Odabrao sam jedan „pregledni članak“, a ne neki „izvorni“ kako bi suvremeni čitatelj i tuđih uspomena poštovatelj prepoznao jednostavnost kojom je pisala i jasnoću kojom je razmišljala. Ma što bilo u pitanju – neka društvena pojava ili neki zamršen terapijski problem, Duška Blažević mogla je govoriti i pisati izravno i jezgrovito. Tako su i njezina „prepričavanja“ pročitana i za čitatelje odabranoga postajala važna i zavodljiva.

Takav je i prethodni članak o agresiji iz 1979. godine.¹

Trideset i tri godine prošle su od smrti profesorice Duške Blažević. A trideset i četvrta teče. Treba li reći od prerane smrti – kad je riječ o šezdesetprvoj godini nečijeg života? Treba! Mislio sam da ćemo dulje ostati zajedno. Ali nije bilo tako. Onda, kad su me rat i ratno izbjeglištvo doveli u Zagreb (gdje me svojedobno profesorica zadržavala), nje odavno nije bilo. Ostao je, međutim, jedan živ odnos. Ne kanim ga naširoko objašnjavati, ali ponešto ću o njemu, prigodice i ukratko, reći.

Kako samo potpuno pounutrenje obećava uspješnu separaciju, a sinovljevska zahvalnost čeka ostvarenje u poznim godinama, i ja sam u samo dva navrata javno izrazio taj osjećaj, posvećujući objavljeni rad svojoj profesorici.

Sa zahvalnošću se susrećemo naknadno. Zahvalnost je neodlučna i spora. Ako je pokreću krivnja ili sumnja, nije riječ o pravoj zahvalnosti. No, u mojem slučaju unutarnji dijalog pokazuje da sam bio u stanju izraziti zahvalnost nakon svake uspješne intervencije ili zadovoljavajućeg terapijskog rješenja, koliko i onda kad se trebalo suočiti s

¹ Ne treba smetnuti s uma da je članak pisan prije postojanja interneta! Pregledni članci bili su vrlo dragocjeni. Iz njih smo učili i njima se radovali. A Duška Blažević bila je rođena učiteljica (i kći učiteljice). Dobar terapeut u pravilu je dobar predavač.

dvojbom ili neuspjehom, kao neminovnošću u poslu. U tom dijalogu čujem sebe, učenika, i svoju učiteljicu. („Jesam li zapitkivanjem iznevjerio osnovno pravilo?“ / „Ne brini se! Nisi ti svršeni psihoanalitičar! Tek učiš slušati! A i iskusni, kad se osnovnog pravila tiče, iznevjeravaju.“ / „Što bi ona sad rekla, kako izaći nakraj s ovim otporom?“ / „Čini mi se da razumijem ovaj prijenos, ali ne znam što s njim učiniti...“ / „Dopustio si da te pacijentica zavede reaktivnim deseksualiziranjem... A tvoja je uloga da je vratiš seksualnome. Da joj seksualno d o p u s t i š.“ / „Je li u pitanju negativna terapijska reakcija ili sam nesposoban pokrenuti terapiju iz ‚čorsokaka?‘“ / „Barem vi u Sarajevu znate razlikovati čorsokak od sokaka!“ itd.)

Jednom mi je spomenula kako je identifikacija najsloženiji proces u čovjekovu duševnom razvoju. Meni se tada nije činilo da je tako. Vlastite identifikacije, u koje je valjalo prodrijeti, smatrao sam poznatima. U odnosu na ukupno gradivo dinamske psihologije kojim sam želio ovladati, bilo je mnogo nejasnijih pojmova od pojma identifikacije! Tek sam počeo nazirati prijenos i protuprijenos. Narcizam dvadesetosmogodišnjaka hladio se polako na supervizijskom tanjuru. A i o agresiji, koja je tih godina postala važnom temom u literaturi, trebalo je još ponešto naučiti.

Kao uzor u profesiji, bila je pouzdana osoba. Po svojstvima pedagoškim, ljudskim i zanatskim, takvu više nisam sreo. (Mme Evelyne Kestenberg podsjećala me na nju, ponajprije svojom srdačnošću i jasnoćom razmišljanja. I njoj je bilo iznimno stalo znati što se u njoj i oko nje događa. Na taj je napor obvezivala i svoje edukante i analizante.)

Žene u psihoanalizi ne zaostaju za muškarcima. Melanie Klein, Anna Freud, Helene Deutsch, Karen Horney, Marie Bonaparte, Therese Benedek, Edita Sterba, Grethe Bibring, Eugénie Sokolnicka, Frieda Fromm-Reichmann, Edith Jacobson, Margaret Mahler, Paula Heimann, Jaeanne Lampl-de-Groot, Jeanine Chasseuget-Smirgel, Barbara Low, Susan Isaacs, Hanna Segal, Phyllis Greenacre, Joan Riviere, Elizabeth Zetzel ... da spomenem neke važnije od tolikih važnih, zadužile su psihoanalitičku znanost otvarajući nova poglavlja u modernoj psihoanalizi.

Ni kad bi se pojavila najteža pitanja, ona o životu i smrti, nisam bio bespomoćan. Moja mi je profesorica jednom rekla kako se nitko nije ubio zato što mu je današnji dan odjednom postao neizdrživim, a napor da ga preživi preteškim. Ubija se samo onaj koji svojedobno nije uspio prevladati svoju dječju potištenost. Zbog tadašnje i ova sadašnja čini mu se nerješivom. Taj mi je njezin poučak često padao na pamet u svakodnevnom životu. Mnogo sam naučio od nje.

² Ona je učila od Stjepana Betlheima (1898. – 1970.). Član Bečkog psihoanalitičkog društva od 1928. godine i pripadnik prvog naraštaja psihoanalitičara, Betlheim je s Heinzom Hartmannom citiran od učitelja S. Freuda. (Paul Schilder bio je taj koji je upoznao mladog Betlheima s Freudom.) Prošao je analizu kod P Schildera i S. Radóa, a superviziju kod Helene Deutsch u Beču i Karen Horney u Berlinu! Profesorica Duška Blažević prva je i najistaknutija njegova učenica nakon Drugog svjetskog rata.

Duška Blažević približila mi je psihoanalitičku misao. Poučila me da se njome služim. Zahvaljujući poduci koja je trajala nešto više od sedam godina stekao sam *métier* psihoanalitičkog psihoterapeuta. Zahvaljujući njoj, smijem postavljati pitanja bez stida i pronalaziti odgovore bez straha. I nisam prestao napredovati; još sam u stanju koješta otkriti i u terapiji.

Bilo je zlobnih pokušaja da mi se u pogledu nje i njezina rada otvore oči. Da mi se ukaže na to da profesorica od koje baštinih zanat i mjesto u trećem redu baštinikâ djela Sigmunda Freuda¹ nije bila *ono* što se meni mladom činilo da jest.

A što su oni znali o *našem* odnosu? Ništa! Pogotovo nisu mogli znati dokle smo došli u mojem naukovanju. Tijekom tih sedam godina rada bilo je vremena i za divljenje, ali i za trijezjenje. Trezvenih suočavanja nije me štedjela. Čak je i za separaciju preostalo nešto vremena. (Posebno u naizmjeničnim pogoršanjima i poboljšanjima njezina zdravlja – o svojoj bolesti nije govorila – a onda i u vrijeme najave smrti, kad smo se prestali viđati kao učenik i učiteljica). Susret krajem ljeta 1981. u Neurološkoj klinici KBC-a Rebro bio je i oproštajni i zavještajan. Ostao sam ožalošćen, ali s trajnom popudbinom!

Tri mjeseca uoči njezine smrti zatekoh je u postelji. („Svaka dva sata moram uzeti nešto protiv bolova. Namjeravaju me poleći u sadreno korito. Bivši vlasnik korita kaže mi kako se i to da preživjeti!“) Liječnici su pokušali s tada prakticiranom, a danas vjerojatno napuštenom podražajnom terapijom: s cjevivom BCG-a (*Bacillus Calmette-Guérin*). Na koži njezine nadlaktice bili su još svježiji tragovi lancete. Nakon što se kratko izjadala, okrenula se našem radu na doktoratu. („Ne brini se! O svemu sam se dogovorila! Uzmognem li, doći ću i ja.“) Njezina pitanja bila su kuvertirana i na dan obrane pročitala ih je njezina zamjenica. I time je pokazala koliko drži do mene. Ni u najvećoj svojoj mucii ne htjede me se odreći!

Bio je prohladan prosinački dan 1981. godine. I premda nesretan što je nema, nisam plakao. Bio sam ponosan što smo bili toliko bliski. Ta mi se bliskost činila jačom od smrti.

Vrlo posjećen 11. jugoslavenski psihoterapijski seminar 1986. na Plitvicama bio je posvećen temi „Agresija u psihoterapiji“. Spominjale su se najnovije konceptualizacije o agresivnosti, ali ni tada neki autori ne preskaču spomenuti članak. I sâm sam napisao rad s naslovom „Sudjelovanje agresije u procesu stvaranja karaktera“ (*Psihoterapija*, 16:59-67, 1986.) oslanjajući se na naša zajednička razmatranja u superviziji, kao i dok sam pisao „Od narcističkog bijesa do edipske mržnje“ (*Psihoterapija*, 24: 15-20, 1994.).

Postoje članci koji se pamte. Neki od njih imaju presudno značenje za profesionalni razvoj pojedinca, a neki su prekretnice u znanosti. Svaki od nas ima svoje autore miljenike. Osim odabranog članka Duške Blažević, za mene su podjednako bili važni i „Obiteljski roman neurotičara“ (1909.), „O uspomenama prekrivalicama“ (1899.) S. Freuda, „Sposobnost samovanja“ (1958.) D. W. Winnicotta i izvrstan članak Jamesa Stracheya o *mutativnoj interpretaciji* s naslovom „Priroda terapijskog učinka u psihoanalizi“ (1934.).

U meni žive ulomci razgovora koje smo vodili od proljeća 1974. do ljeta 1981. godine. No, i oni podliježu zakonima sjećanja i prisjećanja. Neki mi padaju na pamet i zapisujem ne vodeći računa o njihovu redu i poretku. Neki su svježi i cijeli. Neki su zamagljeni i već izbljedjeli.

O smrti

Na sjednici Zbora liječnika u proljeće 1974. ustala je s mjesta s namjerom da objavi vijest o iznenadnoj smrti uglednog psihijatra (S. Stojiljkovića, upravitelja Neuropsihijatrijske klinike u Beogradu) i rekla pred dvoranom punom liječnika:

„Budući da nitko od nas ne zna što je smrt, red je da joj se poklonimo i pokojnome kolegi Stojiljkoviću odamo počast minutom šutnje!“

O znanstvenoj metodi

Istraživanja u modernoj znanosti temelje se na brojevima i velikim uzorcima. I tu, zbog brojeva, počinje i prestaje njihov domet, kad je o psihoanalitičkoj psihoterapiji riječ. Brojevi i brojenje teško su primjenjivi u našoj disciplini, a psihometrijska mjerenja još su nerazvijena i nepouzdana. Premda je neuroza, epidemiološki gledano, masovna pojava, neurotik u terapiji nije pogodan predmet statističke obrade. (Poznato je da psihoanalitičar za cijeli svoj život, a njegov je profesionalni život često dug, ima između sedamdeset i osamdeset pacijenata! Psihoanalitički psihoterapeut taj broj može povećati ako su terapije kraće i rjeđe. Pa opet ukupan broj slučajeva nije dostatan za uobičajene metode statističke evaluacije.)

Spašavao nas je priručnik autora Gooda i Scatesa o metodologiji znanstvenog istraživanja koji „deskriptivnu metodu pojedinačnog slučaja“ smještaju u vrh znanstvenog pristupa! Tako je profesorica Blažević do 1980. zatvarala usta statističarima i statističkoj metodi na kojoj počiva sva znanost ovoga svijeta kad su u pitanju bile psihoanalitička psihoterapija i njezina objektivizacija u doktorskoj disertaciji!

„Ja sam u svojem doktoratu uspjela zabilježiti pet terapijskih procesa, a ti moraš deset. Tako mi kažu na Nastavnom vijeću. (Nisu oni čuli za Freudovih *Pet analiza!*) A ti vidi kako ćeš...“, sa smijehom je izrekla tu konstataciju ne bi li me osokolila. Oprezno je sagledavala problem evaluacije, znajući da je shvaćanje metode elaboracije pojedinog slučaja i terapijskog procesa u cjelini itekako važno polazište znanstvenog rada, a moralnost znanstvenika *conditio sine qua non*.

O literaturi

„Moraš pročitati Heinza Kohuta želiš li objasniti *sebstvo*. On je revizionist. Na edipovski kompleks gleda drugačije, ali ima u njegovoj *Analizi sebstva* nešto dobro – i novo! Ipak je

on trčao na bečki kolodvor da pozdravi učitelja Freuda kad je bježao u inozemstvo! I stigao je na peron u posljednji čas!"

Kohutova knjiga prevedena je na francuski pa sam je odmah nabavio. Na to mi ona reče: „S francuskim jezikom ne stojim baš dobro, ali razumijem sve što piše!"

Na vrijeme me upozorila na R. R. Greensona. Pišući svoj udžbenik, autor nije škrtario s iznošenjem svojega bogatog iskustva. Mislim da od njegova nema boljeg priručnika za učenje tehnike psihoanalize. (Kasnije sam doznao da je taj vrhunski metodičar i pronicav čovjek u više navrata odstupio od svetih pravila psihoanalize. Bio je već star čovjek, a sporna pacijentica bez sumnje najljepša žena na svijetu!)

Profesorica me uputila i na Sèrgea Lebovicija. Jedno vrijeme predsjednik Međunarodnog psihoanalitičkog društva (nije se sustežao da mi opširno odgovori na moje pismo), bio je upečatljiv predavač. Dok sam ga slušao u jesen 1986. u klinici u pariškom predgrađu Bobigny, mislio sam na profesoricu, kao što je ona mislila na svojeg profesora Betlheima boraveći u inozemstvu kasnih pedesetih.

O nesebičnoj pomoći

Kako je u to vrijeme magisterij obvezno prethodio doktoratu, pobrinula se da pronađem literaturu za magistarsku radnju.

„Kuiper ti može biti pomoći! Čini se zanimljivim. Rekla sam Višnji (tajnici) da ti kopira jedan primjerak njegova članka." Fotokopirni uređaj često je bio nepristupačan, a papir za umnožavanje skup. Bila je 1976. godina, knjige i časopisi najčešće teško dostupni. A mene je moj primjerak čekao kod tajnice tadašnjeg Centra za mentalno zdravlje.

Kako sam svih tih godina na superviziju dolazio iz grada udaljena 420 kilometara, cijenila je moju upornost. Nijednom je nisam morao čekati, a u dva navrata javila mi je telefonom da ne dolazim uzalud.

O kolegijalnosti i neposrednosti

Bila je *šlagfertih* osoba. Nije se libila govoriti glasno kad je to bilo u interesu struke. A njoj je do struke uvijek bilo stalo.

Ne poznajem je kao „nepristupačnu" i „izbirljivu", čak ni kao „neodlučnu" osobu, a rekoše mi neki da je takvom znala biti. Svoj politički ugled i poziciju Betleheimove nasljednice na klinici i svoj autoritet na Katedri Medicinskog fakulteta nikad nije spominjala. („Moram neurolozima poslati novi broj *Psihoterapije*. Znaš, oni naše stvari lakše prihvaćaju nego neki ovdašnji psihijatri!" Bilo je to vrijeme kad neuropsihijatrija kao specijalnost nije bila i administrativno podijeljena.)

„Pozvat ću Stanišu (Nikolića). On je „šef“ za strah i anksioznost! Upravo se vratio iz inozemstva pa da čujemo iz prve ruke što oni o tome tamo znaju... Istina, u Francuskoj psihoanaliza kao pokret nije uzela maha kao u Engleskoj, ali u njih su pojedinci vrlo jaki!”

O brizi za obiteljski krug

Na Kongres psihoterapeuta Jugoslavije u Šibeniku stigao sam sa suprugom i kćeri pa je došlo do upoznavanja.

„Kći ti je samostalna. Ima četiri godine, a sama šeće. Vidi se da je dobro odgajate...”

Usred razgovora o Winnicottovoj „facilitirajućoj okolini“ i o važnom pitanju takozvane „realne pomoći“, kad u terapiji treba odstupiti od isključive usredotočenosti na sadržaj seanse, upitala me iznebuha imam li stan. (Bila je opća nestašica stanova u državi.)

S druge strane, čuvala je naš odnos od toga da postane privatnim. Premda znatiželjna kad je riječ o događajima u gradu u kojemu sam rođen i u kojem živim, jer tamo je provela mladost, nikad se nije raspitivala o tamošnjim prilikama i ljudima niti je iznosila svoja stajališta o njima.

Kad sam jednom pred njom izrazio želju da se preselim u Dalmaciju i tamo nastavim raditi, tražeći valjda njezino mišljenje, zabrinuto me pogledala i upitala: „Zar ti je u Bosni tako hladno?”

Da ne bih pretjerao sa sjećanjima, ovdje ću stati. Imao sam sreće u izboru zvanja, a i u pogledu naukovanja. Teško je odgovoriti ukratko koliko sam, služeći predano, poslužio pacijentima i studentima. Ali koliko god da sam se trudio, moja nastojanja ne bi bila u toj mjeri djelotvorna da uza se nisam imao takvu profesoricu kakva je bila ona; i onda kad je više nije bilo među živima.